

Hladká, Zdeňka

[Balhar, Jan et al. Český jazykový atlas 5]

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2007, vol. 56, iss. A55, pp. 382-386

ISBN 978-80-210-4335-0

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100964>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

knih: po třech titulech z literatury baroka Slavíček rájský, Hora Olivetská, Čistý plamen lásky, připravených P. Koskem a J. Malurou, sem patří Stlukovo vydání Života Krista Pána ze 14. století a pojednávaná edice Aleny M. Černé.

Dušan Šlosar

Jan Balhar a kolektiv: Český jazykový atlas 5. Nakladatelství Academia, Praha 2005, 680 str. (ISBN 80–200–1339–3)

V roce 2006 (s vročením 2005) vyšel jako výsledek práce dialektologického kolektivu Ústavu pro jazyk český AV ČR v Brně a v Praze závěrečný svazek *Českého jazykového atlasu* (ČJA). Pátý, nejrozsáhlejší díl jazykovězeměpisné syntézy českých nářečí nemá tentokrát monotematický charakter jako díly předcházející. Věnuje se hláskosloví, syntaktickým jevům, adverbii, zpracovává výsledky dodatečného výzkumu ve městech a v závěrečné části přináší mapy izoglosových svazků, v nichž jsou zužitkovány poznatky ze všech pěti dílů atlasu.

Rozsáhlý projekt mapující teritoriální diferenciaci češtiny dospěl pátým svazkem ke svému završení, je tedy vhodná chvíle připomenout si jeho záměr, průběh a výsledky.

Cílem několik desítek let trvající práce českých dialektologů (s konkrétní přípravou výzkumného programu se začalo v 60. letech 20. století) bylo podat obraz zeměpisného rozvrstvení běžně mluveného jazyka na území Čech, Moravy a části Slezska, a to v rovině hláskoslovné, tvaroslovné, slovotvorné, lexikální a syntaktické. Jako většina nářečních atlasů se ČJA soustřeďuje především na zachycení nejstaršího výzkumem zjiitelného stavu tradičních dialektů, reprezentovaného venkovskými mluvčími narozenými na přelomu 19. a 20. století (tj. poslední generaci, pro niž bylo nářečí v ještě poměrně stabilní a nerozložené podobě přirozenou mluvou), postihuje však i obraz mluvy starší a mladší generace ve městech a nejmladší generace v nově osídleném pohraničí. Na jednotlivých mapách i v komplexnosti celého díla je tak možno na základě konfrontace přinejmenším tří jazykových vrstev sledovat vývojový pohyb v mluvené češtině v průběhu sta let. Pozorovatelné jsou nivelizační procesy, teritoriálně i sociálně podmíněné interference tradičních nářečí s interdialekty i s útvary charakterizovanými víceméně celonárodním rozšířením a celospolečenskou prestiží (spisovným jazykem a obecnou češtinou). Mapové zobrazení a sociolingvistické zhodnocení těchto souvislostí patří k největším přínosům díla.

ČJA obohatil i metodiku kartografického zpracování výsledků nářečního výzkumu. Základem přesného, přehledného a pro čtenáře návodného mapového obrazu, využívajícího kombinace plošných a bodových znázorňovacích prostředků, bývá zpravidla plošné vymezení výskytu nářečního ekvivalentu ohraničené izoglosou a označené nápisem. Rozptýlené a dubletní výskyty nářečních pojmenování zachycuje klasická značková metoda nebo šrafy. Hierarchické vztahy mezi jazykovými rovinami jsou reflektovány grafickým rozlišením typů izoglos, nápisů, šraf a značek. Verbální popis sledovaných jevů na mapách i v doprovodných legendách využívá precizně propracovaného systému lemmatizace (opírajícího se o detailní zmapování pravidelných hláskových nářečních obměn), který umožňuje zpětnou rekonstrukci reálné fonetické podoby sledovaného ekvivalentu v každé jednotlivé lokalitě nářečního výzkumu.

Významným přínosem ČJA jsou také poměrně detailní výkladové komentáře (prakticky umístěvané do bezprostřední blízkosti map, s nimiž korespondují). Nepřinášejí pouhé doplňující informace k mapovému obrazu, jak bývá v nářečních atlasech obvyklé, ale v jednotně uspořádaných pododdílech podávají základní lingvistické zhodnocení poznatků výzkumu (zpravidla uvádějí informace o systémových vztazích sledovaných jevů v rámci jazykových rovin, všimají si sociolingvistických aspektů užití nářečních variant, zařazují zaznamenané ekvivalenty do vztahu ke spisovnému jazyku, do souvislostí historického vývoje češtiny a ostatních západoslovanských jazyků, přinášejí etymologické výklady, upozorňují na motivační souvislosti apod.). ČJA je tak

nejen detailním registrem zjištěných jazykových dat, ale v doprovodných výkladech přináší i jejich analýzu a namnoze dospívá přinejmenším k parciálním syntézám. Odkazy na odpovídající položky zpracované v ostatních západoslovanských nářečních atlasech a v atlasech nadnárodních, s nimiž byl výzkumný program ČJA koordinován (*Obščeslavjanskij lingvističeskij atlas, Atlas linguarum Europae*), navíc uvádějí zjištěné údaje do širších mezijazykových souvislostí.

Jaký byl vývoj prací na tomto rozsáhlém díle? Velmi náročná byla už fáze heuristická. Výzkum, jehož program byl připraven na počátku 60. let 20. století, se uskutečnil v letech 1964–1976, a to ve 420 obcích s tradičním osídlením, ve 37 vnitrozemských městech a ve 20 městech nově (po válce) osídleného pohraničí. Paralelně byla zkoumána i mluva v několika zahraničních lokalitách se starší českou kolonizací (1 v Polsku, 7 v Jugoslávii, 5 v Rumunsku). Explorátorskou práci prováděli pouze školení dialektologové, jejichž malý počet svědčí o neobyčejném osobním nasazení každého jednotlivce. Vysoká kvalita výběru a uspořádání zkoumaných položek v *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (1964), obsahujícího v konečné verzi 2 649 položek, v mnohém předznamenala úspěch výzkumné fáze i výsledného zpracování nářečního materiálu.

V 80. letech se přešlo k fázi mapování a lingvistické analýzy zjištěných jazykových dat. Po deseti letech začal vycházet výsledek této práce, atlasové dílo mapující česká nářečí. V oblasti západoslovanských jazyků vyšel atlas českých dialektů jako poslední (srov. Z. Hladká, *Atlasy slovanských jazyků*, SPFFBU 1997), zúročil však dosavadní zkušenosti českého jazykového zeměpisu i jinonárodních dialektologií a svou kvalitou se zařadil mezi nejlepší díla svého druhu, což potvrdila řada domácích i zahraničních pozitivních ohlasů na dosud vydané svazky a také čtenářsky vyžádaný dotisk prvního dílu ČJA v r. 2004.

Počáteční tři díly ČJA, které vyšly v letech 1993, 1997, 1999, se zaměřily na zobrazení lexikálních a slovtvorných nářečních diferencí. V prvním je zachycena slovní zásoba z tematických okruhů člověk, domácnost a místní prostředí (219 kartograficky zpracovaných hesel), ve druhém pojmenování z okruhů zahrada a sad, živočišstvo, les a rostlinstvo, krajina, čas a počasí, vesnice dříve a nyní, zábavy a zvyky (230 kartograficky zpracovaných hesel), ve třetím pojmenování z okruhů hospodářství, hospodářská usedlost, polní práce, dobytek, drůbež (251 kartograficky zpracovaných hesel). Lexikální díly ČJA předvedly český národní jazyk ve velké slovníkové bohatosti a pestrosti, odhalily nářeční specifika v oblasti pojmenovacích postupů (mj. značnou metaforičnost dialektů), upozornily na zajímavé etymologické i mezijazykové souvislosti. Z hlediska dialektologického poprvé detailně a v komplexnosti zachytily teritoriální rozložení nářečního lexika a přispěly tak k částečnému přehodnocení dosavadní představy o utváření nářečních celků. Přinesly i mnoho informací přesahujících hranici jazykového poznání, např. doplnily poznatky historiků a etnografů o životě na našem území.

Čtvrtý díl ČJA přešel od lexika ke tvarosloví, tj. na 626 stranách sledoval územní diferenciaci gramatických forem ohebných slov. Také v oblasti morfologické, podobně jako v rovině lexikální, šlo o první skutečně souhrnný popis teritoriálního rozvržení nářečních rozdílů českého jazyka. Novum v české dialektologické tradici představovalo zejména detailní jazykovězeměpisné zpracování zájmen a číslovek. Výrazný pokrok zaznamenaly také interpretační komentáře, a to jednak stálým nárůstem odborné fundovanosti, jednak zařazením nového typu rozsáhlejších vstupních výkladů vztahujících se k širším okruhům sledovaných jevů.

Pátý díl ČJA by svou tematickou heterogeností mohl navodit představu, že jde už jen o jakési shrnutí toho, co se nikam nehodilo, co prostě autorům „zbylo na stole“. Opak je však pravdou. Čtenářům se představuje práce, která důstojně završuje celé rozsáhlé dílo, přináší mnoho nového v materiálové i výkladové rovině a také v oblasti metodologické dále rozvíjí a obohacuje už dříve precizně vypracované postupy.

První a zároveň nejrozsáhlejší část pátého svazku ČJA (čítající 400 stran!) je věnována hláskosloví. Jde o systematicky uspořádaný popis zahrnující jak pravidelné hláskové obměny, zpracované už v úvodu každého předchozího dílu v rámci soupisu tzv. Pravidelných regionálních obměn, tak diferen-

ce méně pravidelné či nepravidelné. Přestože této jazykové rovině věnovala diachronní jazykověda i sama dialektologie značnou pozornost už od devatenáctého století, výsledky detailního nářečního výzkumu zpřístupněné v ČJA výrazně obohacují dosavadní poznání. Asi nejvýznamněji se to projevuje v oblasti zpracování kvantity, jehož komplexnost nemá v české jazykovědě obdobu (ilustrací může být čistě mechanické srovnání více než 120 stran věnovaných této problematice v ČJA a 2 mapových a 8 textových stran pojednávajících o kvantitě v dosud nejčastěji užívaném nářečním kompendiu J. Běliče *Nástin české dialektologie*, 1972; v Běličově monografii se navíc v této pasáži objevuje i zpracování některých případů kvantity, které ČJA reflektuje už v rámci morfologického svazku).

Zpracování samohláskové kvantity je v ČJA přehledně členěno na staré a novější změny (čtenář si tak může např. ujasnit, co vše lze zahrnout k jevu obvykle nazývanému „staré moravské krácení“). V rámci chronologické diferenciacie je dále vždy nejprve probíráno dlužení a následně krácení vokálů. Největší prostor je tradičně věnován registraci kvantitativních rozdílů v základech slov (nejčastěji substantiv), zvláštní čtenářskou pozornost si však zaslouží speciálně vyčleněný pododdíl zachycující nářeční kvantitativní diference provázející derivační procesy (např. územní rozdíly v délce vokálů deminutiv *schodek / schůdek, mostek / můstek*). Tato problematika se netýká jen tradiční jazykovědy, ale zajímá dnes např. i lingvisty zkoumající češtinu v rámci paradigmatu generativní fonologie (srov. studie Tobiase Sheera, v domácím kontextu např. práce Markéty Zikové). Právě nářeční materiál pro ně může přinést řadu nových podnětů.

Uchopení kvantity v ČJA si zaslouží ocenění nejen vzhledem k rozsahu a šíři zaznamenaných jazykových dat, ale také vzhledem k jejich interpretaci. Často jde totiž o problematické jevy, pro jejichž vysvětlení dosavadní poznatky z oblasti historického hláskosloví neposkytují dostatečně podklady. Autoři tedy (opření o soustavnou průběžnou pomoc recenzenta ČJA prof. Šlosara) museli namnoze vytvářet výklady vlastní, využívající především poznatky jazykového zeměpisu. Nedořešenost některých problémů tvůrci komentářů poctivě reflektovali nabídkou variantních interpretačních možností. Právě tyto pasáže vlastně nejlépe naplňují hlavní poslání ČJA, neboť lze očekávat, že budou motivovat další analýzy shromážděného materiálu.

Rozsahem menší (zhruba 50 stran), významem však neméně závažná je další část pátého svazku ČJA, která se věnuje územním diferencím z roviny syntaktické. Jazykovězeměpisné práce domácí i zahraniční provenience syntaktické jevy vzhledem k obtížnému výzkumu a problematickému záznamu dosud opomíjely. V této oblasti lze proto tvůrcům ČJA bez nadsázky přičknout naprosté prvenství.

Také oddíl syntaxe je vysoce fundovaně zpracovaný. Obecně vzato je příznačným rysem pátého svazku ČJA hlubší analýza zachycených jazykových jevů, umožněná mj. tím, že jednotlivé okruhy zpracovali vždy odborníci dlouhodobě specializovaní na danou problematiku. Vstupní pojednání i značná část komentářů oddílu věnovaného syntaxi pochází od J. Balhara, jehož monografie *Skladba lašských nářečí* (1974) byla po iniciačních studiích J. Chloupka prvním soustavným vhladem do problematiky nářeční syntaxe a syntaxe běžné mluvy vůbec a stala se vzorem pro obdobné práce další, k nimž patří i monografie z oblasti hanáckých nářečí (1993) napsaná M. Šipkovou, rovněž autorkou map a komentářů syntaktického oddílu ČJA.

Bylo už řečeno, že systematický jazykovězeměpisný výzkum syntaxe českých nářečí proběhl až v souvislosti s přípravou ČJA. J. Balhar ve vstupní části k syntaktickým výkladům upozorňuje na některá specifika zjišťování i zpracování syntaktických jevů. Zdůrazňuje např. fakt, že na většinu z nich se explorátoři nemohli ptát přímo, a nezbývalo tedy nic jiného než čekat, až je mluvčí užijí ve spontánní promluvě. U takto získaných dokladů, v nichž byly navíc syntaktické konstrukce zpravidla naplněny rozdílným obsahem, bylo však často obtížné s jistotou určit, zda jsou zcela komparabilní.

Nejsnadnější byl pochopitelně výzkum i záznam syntaktických jazykových prostředků, které mají vlastně lexikální povahu, tj. spojek a částic (tuto část syntaxe také nejčastěji reflektují různé nářeční popisy). Mnohem větší potíže přineslo zkoumání diferencí ve větných konstrukcích. I ty jsou však v ČJA zastoupeny v oceněnímhodném počtu a rozhodně se řadí k tomu nejzajímavějšímu,

co pátý díl ČJA přináší. Srov. např. konstrukce *šlo nás jich tam pět / šlo jsme jich tam pět / šli jsme jich tam pět*; *co je to za člověka / co je to za člověk*; *je mu Josef / je mu meno Josef / je mu na myno Josef*; *je mu šedesát let / je šedesát let / má šedesát let*; *šel k pekaři / šel do pekaře*; *vazbu není vám hanba / není vás hanba*; infinitiv zřetelový *mrznout nemrzne*; slovosledné difference *bylo třeba / třeba bylo*; porušení shody při vyjadřování úcty *naši dědeček zemřeli / náš dědeček zemřeli*; substantivní doplněk *umřel jako chudák / umřel co chudák / umřel chudák / umřel chudákem*. Zajímavé jsou i zaznamenané nářeční srovnávací konstrukce, a to jak konstrukce pro srovnání ve smyslu shody, tak ve smyslu rozdílu, dále užití genitivu apod. Okrajově se syntaktický oddíl zmiňuje také o územních diferencích v přízvuku a melodii.

Třetí oddíl pátého svazku ČJA se zabývá adverbii a zaměřuje se zejména na zachycení jejich bohaté územně vázané slovtvorné variability. Tato část lexikonu nebyla zařazena do lexikálních svazků ČJA, protože představuje specifický sémantický celek, který nekorespondoval s tematickými okruhy zpracovanými v prvních třech dílech atlasu. Samostatná prezentace adverbii umožnila důkladné a relativně komplexní zachycení této méně nápadné, ale frekventované části slovní zásoby, která bývá upozadována i v dialektologických pracích slovníkové povahy. Mapy ČJA ukazují, že také v užívání adverbii jde o poměrně jasně vymezené územní difference, ačkoli si je mluvčí právě u tohoto slovního druhu zpravidla málo uvědomují a teritoriální příznakovost v projevech jinonářečně zakotvených uživatelů češtiny někdy mylně interpretují např. jako příznak vyššího či nižšího stylu, archaičnosti apod. (*moc / tuze / velice; taky / také / též*).

Do pátého dílu ČJA byly dále ve výběru zařazeny některé výsledky doplňkového výzkumu v městské síti (uskutečněného podle dotazníku o 139 položkách), který sledoval jednak pojmenování realii a jevů typických pro město (např. *'tramvaj': tramvajka / elektrika / linka / šalina*), jednak některé výrazy mládežnického slangu (např. *'sestra': ségra / švica / šviga*). Na jedné straně je uvedení tohoto materiálu v nářečním atlasu poněkud sporné, neboť neodráží vnitřní vývoj tradičního dialektu, na druhé straně ukazuje pozoruhodnou skutečnost, že areálově vymezené difference se uplatňují také v pojmenováních novějších, převážně „městských“ realii (srov. např. výrazné českomoravské rozdíly *napínáček / rýsováček; kostička čokolády / čtvereček čokolády*), resp. i v žákovském slangu (územních diferencí v mluvě mládeže si dříve výrazněji všiml snad jen S. Utěšený). Nejproblematictější je v ČJA zachycení slangových výrazů, protože tato oblast slovní zásoby patří k obtížně zkoumatelnému expresivnímu lexiku, je zatížena silnou tendencí k synonymii a podléhá rychlým vývojovým proměnám (např. zaznamenané ekvivalenty *čedina / čénina* jsou už dnešními mladými lidmi hodnoceny jako zcela zastaralé).

Zakončení pátého dílu ČJA a do jisté míry završení celého atlasu představuje velmi cenná část zachycující svazky izoglos nářečních jevů (všech jazykových rovin) excerpané z kompletního mapového souboru ČJA, tj. z téměř 1600 map. Autorkou této syntézy je S. Kloferová, která se dané problematice věnovala už v řadě samostatných studií (např. *Nad svazky izoglos v Českém jazykovém atlase*, NŘ 2003; *Český jazykový atlas: neznámé nářeční areály*, SPFFBU 2003). V souboru 15 mapových listů je představeno 60 výrazných izoglosových seskupení vytvářených navrstvením vždy alespoň 10 hraničních linií. Mapové zobrazení je uvedeno poměrně rozsáhlou textovou částí, která zahrnuje jednak vstupní pojednání o obecných otázkách územní stratifikace národního jazyka, jednak detailní deskripci izoglosových svazků, tzn. jejich územní vymezení, výčet relevantních nářečních jevů a přehled nejvýznamnějších jazykových i mimojazykových okolností, které mohly vytvoření svazků tak či onak ovlivnit.

Každý pokus o explicitní popis územní stratifikace přirozené se vyvíjejícího jazyka je vždy jen určitým schématem, protože jazyková diferenciace představuje v čase i prostoru plynulý proces, v němž lze jen stěží hledat ostré hranice. Dialektologie se proto při vymezení nářečních oblastí zpravidla opírá o tzv. svazky izoglos, které zachycují alespoň jakousi většinovou realitu. Tradiční teritoriální dělení českých dialektů (jehož kořeny najdeme už u Šembery, detailnější ustanovení pak zejména v Havránkově syntéze *Nářečí česká*, 1934) vychází z diferencí v oblasti hláskoslovné.

Za rozhodující kritérium vydělující čtyři základní nářeční skupiny češtiny byly zvoleny rozdíly v responzích za původní *y, ú*. Zásadou ČJA se však ukázalo, že na území českého národního jazyka existují i četné jiné areály se zřetelnými obrysy, o nichž dialektologové před výzkumem pro ČJA věděli poměrně málo, případně je neznali vůbec. Novum představují zejména poznatky o areálech vymezených svazky lexikálních izoglos.

Závěrečná část pátého dílu ČJA sice nedospívá k „novému členění dialektů našeho národního jazyka“, jak to slibuje *Poznámka k dotisku 1. dílu ČJA* (2004), tento cíl by byl ostatně problematický, přináší však pečlivě a poctivě zpracovaný obraz skutečného stavu areálové diferenciacie českých dialektů a především hledá vysvětlení pro konstituování jednotlivých zjištěných areálů. Detailně jsou analyzovány determinanty komunikačních předělů, zejména vliv přírodních překážek a historických hranic správních a církevních celků, význam obchodních cest, působení střetu s jinojazyčným prostředím apod. (Problematický je snad pouze okrajově zmíněný možný vztah nářečních a kmenových hranic, a to nejen z důvodů, které uvedl např. S. Utěšený v stati *K otázce původu českých nářečních oblastí* z r. 1938 a které reflektuje i výklad v ČJA, ale také proto, že tradovaný popis kmenového osídlení Čech je dnes historickou literaturou silně zpochybňován, srov. např. práce D. Třeštika.) Svodné mapy i doprovodné výklady v pátém svazku ČJA mají pro lingvistiku značný význam i z toho důvodu, že pomáhají řešit řadu obecných otázek týkajících se jazykové diferenciacie, k jejímuž poznání sice kdysi otevřela dveře vlnová teorie, o níž však ještě zdaleka nevíme všechno.

Pátým svazkem ČJA se uzavírá dílo, které je výjimečné rozsahem, obsahem i kvalitou zpracování. Pro práci autorského kolektivu byla vždy typická naprostá přesnost vycházející z úcty k materiálu, snaha nespokojit se s pouhou registrací zjištěných nářečních ekvivalentů, nýbrž podat i jejich základní lingvistickou analýzu a v neposlední řadě schopnost předkládat získané poznatky srozumitelnou a přitažlivou formou, aniž by tento přístup snížil odbornost výkladu. K velkým přednostem díla patří i rychlost a plynulost jeho vydávání, která je u projektu takového rozsahu jevem zcela neobvyklým. Na vzniku ČJA se podílely v podstatě pouze dvě vzájemně spolupracující generace, takže koncepce i metodologie byla utvářena bez škodlivých přerывů a nevelký autorský kolektiv dospěl k vyzrálosti a sebranosti umožňující vydat celý komplet ČJA během pouhých dvanácti let.

Ocenění si zaslouží všichni, kdož se podíleli na realizaci ČJA, v této bilanční chvíli je však třeba zvláštní zásluhu přiřknout Janu Balharovi, který provázel ČJA od samého vzniku a bez jehož znalostí, pracovního zaujetí, schopnosti vést autorský kolektiv a umění předávat vztah k dialektologické práci mladším kolegům by dílo takové kvality asi nemohlo vzniknout.

Poznámka: Český jazykový atlas pátým dílem končí, kolektiv Dialektologického oddělení ÚJČ AV ČR v Brně však připravuje ještě dodatkový svazek, který bude zahrnovat rejstříky a řadu dalších doprovodných informací.

Zdeňka Hladká